

PADOMJU LATVIJAS RŪPNIECĪBAS ATJAUNOŠANA UN ATTĪSTĪBA 20. GADSIMTA 40.–50. GADOS: BŪVMATERIĀLU RAŽOŠANAS NOZARES PIEMĒRS

ALEKSANDRS PETROVS

Mg. hist., LNA Latvijas Valsts arhīva dokumentu saglabāšanas

nodaļas galvenais fondu glabātājs

E-pasts: aleksandrs.petrovs@arhivi.gov.lv

ANOTĀCIJA

Raksta mērķis ir sniegt ieskatu galvenajās Latvijas PSR rūpniecības attīstības iezīmēs un problēmās pēckara gados, ilustrējot to ar vienas no republikas rūpniecības “šaurajām vietām” – būvmateriālu ražošanas nozares – piemēru.

Pētījumā, kas kļuva par pamatu šīs publikācijas tapšanai, balstoties uz arhīva materiāliem, tika apzināta Latvijas PSR tautsaimniecības struktūra un tās atjaunošanas procesi no Otrā pasaules kara beigām līdz 1953. gadam, šim mērķim padziļināti izpētot vienu no tās nozarēm – būvmateriālu rūpniecību, īpašu uzmanību pievēršot ražošanas procesam, ražotajai produkcijai un galvenajiem darbības rādītājiem.

Pētījuma rezultāti parāda – lai gan būvmateriālu ražošanai bija piešķirta stratēģiskā nozīme un tā bija strauji jāattīsta, realitātē tās stāvoklis pētāmajā laikā bija prioritārai tautsaimniecības nozarei neatbilstošs.

Atslēgas vārdi: Latvijas PSR, tautsaimniecība, ekonomika, rūpniecība, ražošana, būvmateriāli.

IEVADS

Tautsaimniecībai, neatņemamai jebkuras valsts un tautas vēstures daļai, diemžēl tradicionāli nav pievērsta tik liela vēsturnieku uzmanība kā, piemēram, politiskām un militārām pagātnes norisēm. Daļēji to varētu izskaidrot ar faktu, ka vēl salīdzinoši nesenu tautsaimniecības vēsture vairāk nodarbināja ekonomikas (vai politiskās ekonomijas) pētniekus un bija

viņu kompetences lokā. Tomēr mūsdienās līdz ar visas tautsaimniecības struktūras principiālām izmaiņām kādreizējie saimniekošanas principi un ekonomiskā politika kopumā organiski kļuvuši par vēsturnieku izpētes lauku. Turklāt nozīmīgu devumu saimniecības vēstures izpēte var sniegt arī mūsu valsts sociālās vēstures attīstībā, jo pievērsties lauksaimniecībai un rūpniecībai, iedziļinoties procesos, kas notikuši šajās jomās, nozīmē ielūkoties sfērā, kurā atšķirībā no militārām lietām un arī politikas bija nodarbināts absolūtais iedzīvotāju vairākums jebkurā valstī un politiskajā režīmā. No otras puses, tautsaimniecība ir joma, kas nav atdalāma no politikas. Kā ir teikusi Latvijas eksprezidente Vaira Viķe-Freiberga: “Ekonomiskie apstākļi vienmēr ir bijuši ciešā mijiedarbē ar politisko vidi un sabiedrības struktūru, tādēļ Latvijas un tās iedzīvotāju saimnieciskā situācija un iespējas ir cieši saaugušas ar latviešu tautas likteņiem un vēsturisko attīstību” (Krūmiņš 2017). Šim apgalvojumam var piekrist, jo, neņemot vērā ekonomisko faktoru, nekādus fundamentālus politiskus mērķus nevar ne izvirzīt, ne panākt, ne arī saprast, tādēļ ka tieši ekonomiskā bāze nosaka, cik lielā mērā jebkādi nopietni politiskie mērķi ir īstenojami. Šajā ziņā kā ekonomika un politika, kā saimniecība un sabiedrība, tā arī politiskā, saimnieciskā un sociālā vēsture ir vienotas un nav mehāniski atdalāmas viena no otras.

Otrā pasaules kara, karadarbības un nacistu īstenotās saimnieciskās politikas rezultātā Latvijas teritorijas saimnieciskais potenciāls bija ievērojami cietis, kas lielākoties ir saistīts ar vietējā darbaspēka zaudējumiem sakarā ar represijām, mobilizāciju un piespiedu vervēšanu darbiem Vācijā (nemaz nerunājot par to, ka esošie un vēl strādājošie rūpnieciskie uzņēmumi, kā arī lauksaimniecība darbojās Vācijas un tās karaspēka, nevis vietējo vajadzību apmierināšanai), taču par smagāko triecienu kļuva vācu okupantu mēģinājumi izmantot t. s. “izdedzinātās zemes taktiku”. No Latvijas teritorijas atkāpjoties, visas iespējamās vērtības – izejvielas, gatavo produkciju, mašīnas un iekārtas – nacisti centās aizsūtīt uz Vāciju, bet tas, kas nebija paņemams līdzī, pēc iespējas tika iznīcināts – piemēram, tika daļēji izdemolēta Ķeguma HES un citas (kopā 52) spēkstacijas, 5790 rūpnieciskie uzņēmumi un pat to tukšie korpusi, dzelzceļš, tilti un citi infrastruktūras objekti (Aizsilnieks 1968, 950; Krastiņš 2018, 159).

Tāpat kauju un bombardēšanas rezultātā manāmi samazinājās Latvijas lielāko pilsētu dzīvojamais fonds. Ja Rīgā situācija bija vēl kaut cik ciešama – tā neatgriezeniski zaudēja “tikai” 19 % no pirmskara valstij piederošā dzīvojamā fonda (Ciņa 1945, 91), piemēram, Liepāja zaudēja 41,6 % un Jelgava – 91 % apdzīvojamās platības (Komunists 1946, 214), neskaitot *nosacīti* dzīvošanai derīgās ēkas ar izsistiem logiem, cauriem jumtiem un bojātām komunikācijām. Desmiti, ja ne simti tūkstoši cilvēku pārdzīvoja karu un nacistu okupāciju, bet zaudēja savu mājokli.

Pēc Latvijas PSR ĀRK aplēsēm, kopumā republikai tika nodarīti zaudējumi aptuveni 20 mljrd. rubļu apmērā 1941. gada cenu izteiksmē; lai gan mūsdienu pētnieki pārsvarā nepiekrīt šim skaitlim, pieminot arī citu – 660 milj. ASV dolāru (Bleiere *et al.* 2005, 324). Lai kā būtu, neviens neapstrīd faktu, ka, lai gan Latvijas teritorijā kara zaudējumi bija nesalīdzināmi mazāki nekā, piemēram, blakus esošajās Baltkrievijas vai Ukrainas PSR, tomēr arī ievērojama daļa Latvijas pilsētu un ciemu māju, uzņēmumu, tiltu, elektrostaciju u. c. infrastruktūras objektu kara gaitā tika pārvērsti drupās.

Lai uzsāktu tautsaimniecības, komunālās un arī militārās saimniecības pēckara atjaunošanas procesu, padomju varai bija vitāli svarīgi pēc iespējas ātrāk “ievadīt pareizās sliedēs” būvmateriālu ražošanu – uzdevums, kurš, kā izrādās, nemaz nebija tik viegls, lai gan jau pirms kara Latvijas Republikā šī nozare bija diezgan labi attīstīta – 1939. gadā Latvijā tika saražots 123 milj. ķieģeļu un 164 000 t cementa (Latvijas PSR statistikas tabulas 1940, 141), bet tādas ražotnes kā “Rīgas ģipsis”, Bolderājas būvkeramikas fabrika un cementa fabrika Brocēnos skaitījās savam laikam visai modernas un augsti mehanizētas – to, bez šaubām, labi apzinājās arī vācieši, jo, atbrīvojot Latvijas teritoriju no Vācijas karaspēka, izrādījās, ka šo fabriku tehnoloģiskais aprīkojums vai nu pazuda (Cīņa 1946, 228), vai tika apzināti sabojāts (Eiduks 1962, 197–198).

Būvmateriālu rūpniecības atjaunošana tika deklarēta par visaugstāko prioritāti līdzās energoapgādes atjaunošanai un kurināmā ražošanai – tā bija oficiāli ierakstīta Tautsaimniecības atjaunošanas un attīstības piecgaides plāna likumā, atspoguļojās vietējā mēroga padomju valdības un Komunistiskās partijas amatpersonu runās un rīkojumos, preses materiālos, galu galā, arī veselais saprāts pasaka priekšā, ka bez būvmateriāliem nekāda atjaunošana notikt vienkārši nevar.

Diemžēl no saimnieciskās vēstures skatpunkta, pēckara desmitgades periods Latvijā ir pētīts ievērojami mazāk nekā vēlākie: detalizētu ziņu par tajā notiekošajiem procesiem, saražoto produkciju un uzņēmumiem ir mazāk kā padomju, tā arī mūsdienu literatūrā, lai gan, pētot tieši šo posmu, var iedziļināties problēmās, kuras piedzīvoja padomju sistēma savas nostiprināšanās periodā Latvijas teritorijā, saprast, kādi faktori veicināja Latvijas sovjetizāciju un industrializāciju, kādi – kavēja. Līdzšinējā historiogrāfija par Staļina laika rūpniecību Latvijā un sevišķi par būvmateriālu rūpniecību (liekas, atsevišķu vēsturnieku darbu par to vispār nav) nav atzīstama par izsmelšu – kā viens no nedaudziem, ja ne vienīgais darbs, kurā tika mēģināts konceptuāli apskatīt Latvijas teritorijas industrializācijas problēmas un izvērtēt tās sekas ilgtermiņā, ir minama *Dr. hist.* Irēnas Šneideres 1989. gada monogrāfija. Tomēr kopumā līdz šim un joprojām pētnieki, apskatot attiecīgo jautājumu, ne tikai nefokusējās uz saimniecisko aspektu, tā vietā izceļot iepriekš minēto procesu politisko dimensiju,

bet arī lielā mērā paši atrodas politiskās konjunktūras ietekmē – kā padomju darbos Latvijas PSR sociālistiskā industrializācija tika vērtēta viennozīmīgi pozitīvi jebkurā aspektā, bet netika plaši atzītas un pietiekami analizētas kļūdas, nepilnības un nevēlības, kas pavadīja šo procesu, tā arī lielākajā daļā trimdas un mūsdienu literatūras sociālistiskā industrializācija ir aprakstīta pavirši un tās kā viennozīmīga ļaunuma vērtējums tajā ir gandrīz vai aksiomātisks.

Par pamata avotiem dotās tēmas izpētei var kalpot tādi LNA Latvijas Valsts arhīvā glabājamie dokumenti kā LK(b)P/LKP CK¹ lēmumi un sarakste par būvniecību un būvmateriālu rūpniecību (PA-101. f.), LPSR Būvmateriālu rūpniecības (1398. f.) un Vietējās rūpniecības (378. f.) tautas komisariāta (turpmāk – TK) / ministrijas², kā arī LPSR Tautas komisāru / Ministru padomes (270. f.) un Valsts plāna komitejas (693. f.) dokumenti, konkrēto uzņēmumu LKP pirmorganizācijas sapulču protokoli, kā arī Krievijas arhīvos glabātie dokumenti, kas attiecas uz PSRS Būvmateriālu rūpniecības TK/ministriju (RGAE, 8248. f.) un tās *glavkiem* – galvenajām pārvaldēm (piem., RGAE, 8245. f. – *Glavzapadcement* jeb Rietumu rajonu cementa rūpniecības galvenā pārvalde). Svarīgs sekundārs avots ir arī tā laika prese – nenoliedzot faktu, ka tajā sniegtā informācija neiztika bez zināmas tendenciozitātes un koncentrējās uz pozitīvo aspektu izcelšanu (kas izriet no preses kā propagandas līdzekļa darbības mērķa), kā arī saprotamu iemeslu dēļ kritika tajā nevarēja būt vērsta pret politisko un saimniecisko valsts kursu, tomēr noteiktas problēmas, ar kurām saskārās šo izdevumu mērķauditorija – parastie strādnieki, zemnieki un kalpotāji, tajā skaitā būvmateriālu ražošanas nozarē nodarbinātie –, ir konstatējamas un diezgan bieži izceltas. Visai konkrētu gadījumu apraksts (par vienā vai otrā uzņēmumā veiktajiem paplašināšanas vai rekonstrukcijas darbiem, darbinieku disciplīnas pārkāpumiem, bet it īpaši par nekvalitatīvas produkcijas izlaišanu un augsto brāķa īpatsvaru, kuru daudzkārt aprakstīja un nosodīja daudz bargāk tieši presē, nevis arhīvā glabājamajos dokumentos) savukārt liecina par to, ka presē sniegtajai informācijai piemita ne tikai virspusīgs un propagandisks raksturs. Uz presē publicētiem datiem, protams, nevar pilnīgi paļauties, tomēr tie ir izmantojami atsevišķu aspektu dziļākai izpētei, kā arī salīdzinošai analīzei, savstarpēji pārbaudot gan dažādos rakstos un izdevumos, gan arhīva materiālos sniegto informāciju.

BŪVMATERIĀLU RAŽOŠANAS NOZARES STRUKTŪRA UN SVARĪGĀKIE UZŅĒMUMI

Pēc nacistiskās Vācijas karaspēka padzišanas no Latvijas teritorijas visa tautsaimniecība atgriezās padomju institūciju pārvaldē. Tāpat kā citu

nozaru uzņēmumi, arī būvmateriālu rūpnīcas un fabrikas tika sadalītas pēc to lieluma un svarīguma:

1. *vissavienības nozīmes* (PSRS Būvmateriālu rūpniecības TK / ministrijas tiešā pakļautībā);

2. *republikāniskajos* (pakļauti Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības TK / ministrijai);

3. *vietējos*, kuri nonāca Latvijas PSR Vietējās rūpniecības TK / ministrijas pakļautībā.

Pirmajai kategorijai atbilstošo būvmateriālu uzņēmumu Latvijas PSR uzreiz pēc kara nebija, tomēr 1951. gadā atjaunojusies un strauji attīstījusies republikas cementa ražošana (Rīgas un Brocēnu cementa rūpnīcā) saskaņā ar PSRS AP Prezidija lēmumu pilnībā nonāca vissavienības orgāna – PSRS Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Rietumu rajonu cementa rūpniecības galvenās pārvaldes (*Glavzapadcement*) – pakļautībā (LNA-LVA, 1398–1–159, 158).

1945. gada 31. martā dibinātā Celtniecības un būvmateriālu rūpniecības TK sistēmā pēc kara nonāca 49 būvmateriālu ražošanas uzņēmumi (LNA-LVA, 1398–1–145, 58–59), no kuriem tikai piecos bija daļēji atjaunota ražošana (LNA-LVA, PA-101–6–23, 122), savukārt 1945. gada beigās strādāja jau 30 uzņēmumi (LNA-LVA, 1398–1–145, 58–59), bet 1948. gadā – gandrīz visi, izņemot Brocēnu šifera fabriku, Brocēnu cementa fabrikas trešo kārtu un dažus ķieģeļnicu cehus (LNA-LVA, 1398–1–190, 3). 1946. gadā iepriekš minēto TK sadalīja divās atsevišķās ministrijās un Latvijas PSR būvmateriālu lielražošanu pārņēma Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrija, savukārt sīkie lauku kaļķu un ķieģeļcepli nonāca Vietējās rūpniecības ministrijas pārvaldībā, kur tos apvienoja rūpkombinātos. Lielākie un svarīgākie būvmateriālu uzņēmumi pēc kara bija: Kalnciema un Brocēnu kombināts (attiecīgi ķieģeļu un cementa ražošana), “Riģipsis” (sausā apmetuma ražošana), “Segums” (jumtu papes ražošana), kā arī “Sarkandaugava” (stikla ražošana), turklāt jau 1946. gadā tika plānota pirmās jaunās rūpnīcas izbūve Bolderājā, kur no vietējām smiltīm ievērojamā daudzumā ražotu silikātķieģeļus, – to pabeidza 1952. gada vidū.

Bez iepriekš minētajām uzņēmumu grupām Latvijas teritorijā funkcionēja arī atsevišķas būvmateriālu ražotnes, kas nebija pakļautas ne LPSR vai PSRS Būvmateriālu, ne Vietējās rūpniecības ministrijai. Piemēram, viena no 60.–70. gados lielākajām ķieģeļu un būvkeramikas rūpnīcām “Spartaks” līdz 1948. gadam bija Kara jūrniecības celtniecības pārvaldes Nr. 5 uzņēmums (Zujeva) un pārsvarā izpildīja kara flotes pasūtījumus – flotes bāzes celtniecība Daugavgrīvā, Bolderājas Ziemas ostas akvatorijas gultnes padziļināšana u. tml. – un arī piedalījās uzspridzinātās Daugavas krastmalas atjaunošanā (LNA-LVA, PA-101–11–82, 1–4), savukārt Krustpils ķieģeļu rūpnīca, lai gan institucionāli bija pakļauta Būvmateriālu rūpniecības ministrijai, tika

GALVENIE DARBĪBAS RĀDĪTĀJI

Uzreiz pēc Otrā pasaules kara būvmateriālu ražošana Latvijas teritorijā maz atgādināja 1939. vai 1940. gada rūpnieciskās ražošanas līmeni, bet vairāk līdzinājās 18. gadsimta situācijai pirms Industriālās revolūcijas. Daudzi avoti liecina par smagiem nozarei nodarītajiem zaudējumiem (LNA-LVA, 1398–1–144, 8; LNA-LVA, 1398–1–146, 25; u. c.). Veicot pēc-kara revīziju, tika konstatēts, ka no 56 uzņēmumiem, kas 1941. gadā bija reģistrēti Būvmateriālu rūpniecības TK sistēmā, kara gaitā cietuši pilnīgi visi, turklāt 100 % ražošanas jaudas zaudējumu esot cietuši 50 uzņēmumi, 95 % – viens uzņēmums, 80 % – viens, 50 % – trīs un 20 % – viens uzņēmums (LNA-LVA, 1398–1–191, 12–14, 39–40),⁵ turklāt lielu satricinājumu piedzīvoja ne tikai ražošanas materiāltehniskā bāze, bet arī darba kultūra, disciplīna un ražošanas tradīcijas. Apstākļos, kad darbaspēka trūkuma dēļ ražošanas procesos tika iesaistīti nekad līdz šim ar to nesaistīti cilvēki, kadru politika ieguva arī apmācīšanas un audzināšanas darba iezīmes – turklāt tas nekādā ziņā nebija vieglāks par sapostīto ēku vai ražošanas iekārtu atjaunošanu.

Pirmajos pēc-kara gados padomju republikām visādā ziņā bija jāpaļaujas uz vietējiem resursiem. Ražošanas līdzekļu kontekstā tas nozīmēja visa iespējamā pēc kara palikušā aprīkojuma un inventāra remontu un pārtaisīšanu ar vienīgo mērķi – nodrošināt to ekspluatāciju, lai gan par primāro ražošanas metodi šajā laikā nenoliedzami kļuva cilvēku roku darbs. Pirmo impulsu normāla, savam laikmetam atbilstoša ražošanas procesa atjaunošanai deva no uzvarētās Vācijas atvestās iekārtas, bet to, protams, ne tuvu nepietika visiem sapostītajiem uzņēmumiem.

1949. gadā aizsākās Kalnciema kombināta rekonstrukcija ar mērķi nodrošināt tajā ķieģeļu ražošanu visu gadu (iepriekš tas bija sezonāls darbs, bet ārpus sezonas būvkeramikas uzņēmumi ražoja dažādus blakusproduktus, piemēram, māla traukus). Tolaik kombināts arī pirmo reizi saņēma padomju ražojuma ražošanas līdzekļus – spiednes, ekskavatorus utt. Tādējādi 1950. gadā būvmateriālu rūpniecības kopprodukts Latvijas PSR, salīdzinot ar 1946. gada stāvokli, pieauga vien 1,85 reizes un tikko sasniedza 1940. gada līmeni (salīdzinājumam, elektroenerģētikas kopprodukts 1950. gadā pārsniedza 1940. gada līmeni 2,5 reizes, bet mašīnbūves un metālapstrādes – 11,5 reizes), kas liecina par ārkārtīgi lēnu nozares atkopšanās tempu, pat salīdzinot ar neprioritārām vieglās rūpniecības nozarēm.

Zināmā mērā situāciju paglāba Bolderājas silikātķieģeļu rūpnīcas nodošana ekspluatācijā 1952. gada jūnijā – tikai pēc tam, 1953. gadā, Latvijas PSR izdevās sasniegt saražoto ķieģeļu (neapšaubāmi, 20. gadsimta pirmās puses vissvarīgākā būvmateriāla Latvijas teritorijā) pirmskara ražošanas apjomu.

1. tabula. Galveno Latvijas PSR rūpniecības nozaru kopprodukcijas izaugsme 1946.–1950. g., salīdzinot ar 1940. g. Autors: A. Drizulis (ar A. Petrova papildinājumu)

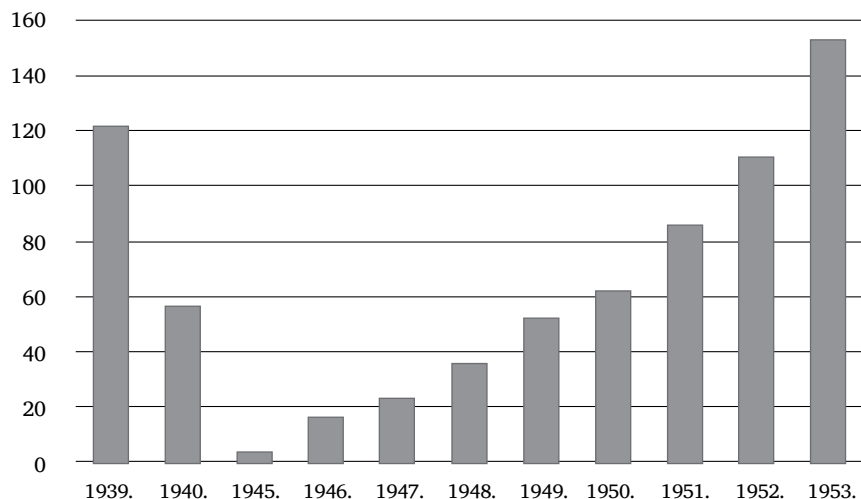
Table 1. The growth of gross production of the Latvian SSR main industry sectors in 1946–1950 (compared with 1940). Author: A. Drizulis (with addendum by A. Petrovs)

	Kopprodukcija (1940. g. = 100)		Dinamikas indekss (1946.–1950. g.)
	1946. g.	1950. g.	
Mašīnbūve un metālapstrāde	266	1157	4,35
Vieglā rūpniecība	54	205	3,79
Elektroenerģētika	100	236	2,36
Kurināmā rūpniecība	172	362	2,10
Būvmateriālu rūpniecība	66	122	1,85
Visa rūpniecība	85	303	3,56

Avots: LNA-LVA, 1398–1–146, 3; LNA-LVA, 1398–1–150, 44; LNA-LVA, 1398–1–157, 2; Drizulis 1986, 32

Daudz raitāk gāja ar tāda neaizvietoājama būvmateriāla ražošanu kā logu stikls, kura galvenais ražotājs Latvijas teritorijā bija fabrika “Sarkandaugava”, kas savu zvaigžņu stundu piedzīvoja jau 1946.–1947. g., sasniedzot virkni PSRS un pat pasaules rekordu, kāpinot vienas savas Furko mašīnas izstrādi no 60 augstas kvalitātes stikla lentes metriem stundā līdz 97 m/h 1946. gada septembrī un 146 m/h 1947. gadā, kamēr līdzšinējais amerikāņu stiklinieku rekords esot bijis 90 m/h (Pionieris 1946, 33; Brīvā Venta 1948, 86; Padomju Jaunatne 1947, 23). Šis sasniegums tika atspoguļots pat tā laika trimdas presē, turklāt bez tai parasti piemītošās ironijas un izsmiekla (Latviešu Ziņas 1946, 101), bet dzimtenē tam tika veltīti literārie darbi (Karogs 1946, 11/12). Turklāt rekorda autori – fabrikas galvenais inženieris Pāvels Čeredničenko un stahanovietis Žanis Zuimačs personiski saņēma Staļina prēmiju. Tomēr jau 50. gadu sākumā, nomainoties uzņēmuma direktoram, “Sarkandaugavas” produkcijas kvalitāte dramatiski kritās – kas atrada precīzu atspoguļojumu citas trimdinieku avīzes raksta nosaukumā – “No pasaules rekorda līdz brāķim” (Latvija 1952, 37). Šis precedents vēlreiz apstiprina tēzi par to, cik daudz visdažādāko faktoru var ietekmēt kāda uzņēmuma produkcijas kvalitāti un cik īsā laikā tā var kardināli mainīties.

Tāpat arī citu būvmateriālu kvalitāte mēdza svārstīties atkarībā gan no ražotāja, gan no produkcijas veida, gan izejvielu kvalitātes un virknes citu

* – No 1945. līdz 1953. gadam: bez Vietējās rūpniecības TK / ministrijai pakļauto sīko ceplu produkcijas

2. attēls. Svarīgākā būvmateriāla ražošanas apjomi LR un LPSR naturālā izteiksmē (1939.–1940., 1945.–1953. g.): apdedzinātie ķieģeļi (visu veidu), milj. gab. Autors: A. Petrovs

Figure 2. Production of the main building materials by volume in the Republic of Latvia and the Latvian SSR (1939–1940, 1945–1953): fired bricks (full range), mn pcs. Author: A. Petrovs

Avots: Latvijas PSR statistikas tabulas, 141; LNA-LVA, 1398-1-145, 48; LNA-LVA, 1398-1-146, 179; LNA-LVA, 1398-1-150, 109; LNA-LVA, 1398-1-153, 420-421; LNA-LVA, 1398-1-155, 165; LNA-LVA, 1398-1-157, 149; LNA-LVA, 1398-1-159, 129-130; LNA-LVA, 1398-1-161, 100; LNA-LVA, 1398-1-163, 69; LNA-LVA, 1398-1-186, 3.

faktoru. Piemēram, republikas lepnums – Rīgas ģipša fabrika – turpināja izcilā sausā apmetuma jeb ģipša plākšņu ražošanu, līdz pat 1949. gadam būdama vienīgā šī produkta ražotāja visā Padomju Savienībā (Ritenberga, Dombrovska 1968, 18). Visai augstas kvalitātes esot bijis arī cements, kura ražošanu pārņēma vissavienības orgāni, un šiferis – viens no galvenajiem cementa izstrādājumiem. Par azbesta, otrās galvenās šifera sastāvdaļas, kaitīgumu cilvēka organismam tolaik vēl neviens nezināja.

Diezgan strauji attīstījās arī jaunu būvmateriālu ražošanas tehnoloģiju apguve – ja 1944. gada beigās no vāciešiem atbrīvotajos uzņēmumos ražoja vien septiņus dažādus produkcijas veidus, tad 1953. gadā – jau vairāk par 50. Pie interesantākajiem jauna veida būvmateriāliem var minēt siporeksu jeb gāzbetonu, tajā skaitā stiegroto, kā arī ģipšsilikāta ķieģeļus – par tiem ir atsevišķs interesants stāsts: 1952. gadā Sauriešu ģipša rūpnīcā esot izlaista šī pavisam jaunā būvmateriāla eksperimentālā partija. Presē tika ziņots, ka jaunā tipa ķieģeļi atšķiras no parastajiem silikātķieģeļiem ar daudz lielāku

salcietību un mehānisko izturību, kā arī tiem neesot vajadzīga ne žāvēšana, ne apdedzināšana (Socialisticheskij put' 1952, 136). Tomēr masveida ražošanā novatoriskie ķieģeļi nezināmu iemeslu dēļ tā arī nenonāca, un nekādu papildu informāciju par šo gadījumu un minētajiem ķieģeļiem pagaidām nav izdevies atrast.

Protams, ne tuvu ne visi augstākās kvalitātes materiāli tika ražoti vietējām vajadzībām – it īpaši, kad Latvijas PSR tautsaimniecībā beidzās “pēckara atjaunošanas posms” (ap 1950. gadu) un par galveno būvmateriālu rūpniecības mērķi kļuva jau sociālistiskās industrializācijas un kolektivizācijas materiālās bāzes nodrošināšana. Rūpnicu korpusiem un kolhozu ēkām nebija vajadzīgi dārgi materiāli, arī to sortimentu varēja ierobežot līdz minimumam. Kopš 50. gadu sākuma Latvijas PSR uzņēmumi, tāpat kā citu padomju republiku ražotnes, ar sauso apmetumu, keramiskajām apdares flīzēm, ugunsizturīgajiem ķieģeļiem u. c. kvalitatīviem materiāliem apgādāja tā sauktās “lielās komunisma celtnes”, piemēram, Maskavas Valsts universitātes ēku, Kuibiševas HES vai Galveno Turkmēnijas kanālu (Cīņa 1951, 106; Cīņa 1952, 13; Latvju Ziņas 1951, 5), bet ar pēc īpaša pasūtījuma ražotiem blokiem nodrošināja pat Maskavas Kremļa atjaunošanas darbus (LNA-LVA, 1398–1–153, 421).

SECINĀJUMI

Apskatot iepriekš minētos piemērus, nevar nepamanīt divas pretējas tendences būvmateriālu ražošanas attīstībā pēckara Latvijas PSR: no vienas puses, neskatoties uz objektīvo svarīgumu, tā bija viena no rūpniecības nozarēm, kas atkopās vislēnāk, faktiski bremzējot celtniecību visā republikā – īpaši akūti tas bija jūtams dzīvojamo ēku būvniecībā, kad dažās pilsētās, piemēram, Liepājā un Jelgavā, vietējās komunālās saimniecības iestādes ātrāk apguva būvmateriālu ražošanu no būvgružiem, nekā sagaidīja normālus materiālus no ražotājiem (Cīņa 1947, 193; Cīņa 1949, 99; Komunisti 1948, 57). No otras puses, dažas šīs jomas apakšnozares, kā stikla un ģipša ražošana, jau pirmajos pēckara gados attīstījās pat daudz straujāk nekā Latvijas Republikas laikos.

Apkopojot nozares uzņēmumu finansiālos rādītājus, tika konstatēts, ka no “plānoti nerentablās” nozares par ienesīgu Latvijas PSR būvmateriālu rūpniecība pārtapa ap 1950. gadu, bet 1953. gadā no 25 ministrijas uzņēmumiem ar zaudējumiem strādāja tikai septiņi, tajā skaitā jaundibinātais Ogres karjers un Bolderājas silikātķieģeļu fabrika (tā rentabilitātes sliekšni sasniedza 1959. gadā), turklāt lielāko peļņu turpināja dot “Sarkandaugava” (4,5 milj. rubļu) un “Riģipsis” (5,5 milj. rubļu) (LNA-LVA, 1398–1–145, 9–10; LNA-LVA, 1398–1–146, 10; LNA-LVA, 1398–1–150, 120; LNA-LVA,

1398–1–153, 17; LNA-LVA, 1398–1–155, 56; LNA-LVA, 1398–1–157, 8; LNA-LVA, 1398–1–159, 51; LNA-LVA, 1398–1–161, 53; LNA-LVA, 1398–1–163, 37).

Viens no pētījuma pamata problēmjaudājumiem – vai būvmateriālu ražošanas nozares piemērs pietiekami labi reprezentē visas Latvijas PSR rūpniecības stāvokli pētāmajā laika posmā, faktiski tā arī palika atklāts. No vienas puses, šīs nozares stāvoklis patiešām var kalpot par uzskatāmu piemēru tām grūtībām un problēmām, ar kurām saskārās padomju saimniecība pēckara krīzes apstākļos – darbaspēka, ražošanas līdzekļu un resursu trūkums, kapitālieguldījumu nesabalansētība, ne vienmēr prasmīga pārvalde utt. – turklāt dažas no iezīmēm, ņemot vērā pašsaprotamo vispārējo nepieciešamību pēc šīs nozares produkcijas, ir redzamas pat skaidrāk nekā citās jomās; no otras puses, Padomju Latvijas būvmateriālu rūpniecības atjaunošanas un attīstības gaitu nevar dēvēt par visai tipisku gadījumu – kamēr dažu atsevišķu celtniecības un apdares materiālu ražošana noritēja priekšzīmīgi visas PSRS mērogā, citu – būvķieģeļu – ražotņu darbības rādītāji bija vieni no sliktākajiem salīdzinājumā ar *visiem* citiem republikas uzņēmumiem. Dažādu Padomju Savienības reģionu, tautsaimniecības nozaru un pat vienas nozares apakšnozaru nevienmērīgie attīstības tempi neļauj pilnā mērā attiecināt izpētīto piemēru uz Latvijas PSR vai PSRS rūpniecību kopumā, bet liek uzdot jautājumu par to, kas isti šos tempus noteica – plāns, kapitālieguldījumu apjoms, darba apstākļi vai arī kādi citi faktori. Lai uz to atbildētu, turpmāk vēl padarāms milzīgs darbs avotu apzināšanā, izvērtēšanā un izpētē.

SAĪSINĀJUMI

AP – Augstākā Padome

ASV – Amerikas Savienotās Valstis

ĀRK – Ārkārtējā republikāniskā komisija

BKA – Baltijas kara apgabals

CK – Centrālā komiteja

GP – Galvenā pārvalde (*glavks*)

HES – hidroelektrostacija

IeM – Iekšlietu ministrija

LK(b)P/LKP – Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija / Latvijas Komunistiskā partija

LNA-LVA – Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs

LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika

LR – Latvijas Republika

MP – Ministru Padome

PSR – Padomju Sociālistiskā Republika

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

RGAE – Krievijas Valsts ekonomikas arhīvs (*krievu val.* – *Rossijskij gosudarstvennyj arhiv ekonomiki*)

SSR – Soviet Socialist Republic (*angļu val.*)

TK – Tautas komisariāts

TKP – Tautas Komisāru Padome

VPK – Valsts plāna komiteja

ZVA – Zonālais valsts arhīvs

IZMANTOTIE AVOTI UN LITERATŪRA

NEPUBLICĒTIE AVOTI

IeM Karagūstekņu nometņu pārvaldes priekšnieka pulkveža Krastiņa vēstule LK(b)P CK Sevišķā sektora vadītājam Kurbatovam par karagūstekņu darbaspēka izmantošanu Krustpils ķieģeļu rūpniecībā [krievu val.], 15.10.1946. *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs* (Rīga, turpmāk: *LNA-LVA*), PA-101–9–82, 80. lpp.

Kara jūrniecības celtniecības pārvaldes Nr. 5 galvenā inženiera Kosoja vēstule LK(b)P CK sekretāram celtniecības jautājumos I. Šilovam par trūkumiem būvmontāžas darbu plāna izpildē [krievu val.], 02.01.1948. *LNA-LVA*, PA-101–11–82, 1.–5. lpp.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Celtniecības un būvmateriālu rūpniecības TK 1945. gada pārskats [krievu val.], 1946. *LNA-LVA*, 1398–1–145.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1946. gada kopsārskats [krievu val.], 1947. *LNA-LVA*, 1398–1–146.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1947. gada kopsārskats [krievu val.], 1948. *LNA-LVA*, 1398–1–150.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1948. gada kopsārskats [krievu val.], 1949. *LNA-LVA*, 1398–1–153.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1949. gada kopsārskats [krievu val.], 1950. *LNA-LVA*, 1398–1–155.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1950. gada kopsārskats [krievu val.], 1951. *LNA-LVA*, 1398–1–157.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1951. gada kopsārskats [krievu val.], 1952. *LNA-LVA*, 1398–1–159.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1952. gada kopsārskats [krievu val.], 1953. *LNA-LVA*, 1398–1–161.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Centrālā grāmatvedība. Ministrijas 1953. gada kopsārskats [krievu val.], 1954. *LNA-LVA*, 1398–1–163.

Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības ministrijas Plānošanas-ekonomikas daļa. Ministrijas atskaite par būvmateriālu izlaides plāna izpildi 1944.–1948. g. (LK(b)P Centrālkomitejai) [krievu val.], [1948]. *LNA-LVA*, 1398–1–190.

Latvijas PSR TKP Celtniecības un būvmateriālu rūpniecības GP Centrālā grāmatvedība. 1944. gada pārskats [krievu val.], 1945. *LNA-LVA*, 1398–1–144.

Latvijas PSR TKP Celtniecības un būvmateriālu rūpniecības GP pamatuuzņēmumu raksturojums [krievu val.], 1944. *LNA-LVA*, PA-101–6–23, 122. lpp.

Latvijas PSR TKP Celtniecības un būvmateriālu rūpniecības GP Plānošanas-ekonomikas daļa. Latvijas PSR būvmateriālu ražošanas perspektīvais plāns 1944.–1947. g. ar paskaidrojumu [krievu val.], [1944]. *LNA-LVA*, 1398–1–186.

- Latvijas PSR TKP Celtniecības un būvmateriālu rūpniecības GP Plānošanas-ekonomikas daļa. Pārskats par vācu fašistisko uzbrucēju TK uzņēmumiem nodarīto zaudējumu [krievu val.], 1945. *LNA-LVA*, 1398–1–191.
- LK(b)P CK sekretāra J. Kalnbērziņa vēstule VK(b)P CK sekretāram G. Maļenkovam par ostās esošo materiālu nodošanu Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības TK [krievu val.], 06.02.1946. *LNA-LVA*, PA-101–9–82, 5.–8. lp.

PUBLICĒTIE AVOTI

- B. a., 1945. Latvijas PSR dzīvokļu un komunālās saimniecības darbinieku aktīva sanāksme. *Ciņa*, 91, 4.
- B. a., 1946. Latvijas stachanoviēši uzstādījuši pasaules rekordu. *Latviešu Ziņas*, 101, 2.
- B. a., 1946. Sagatavosim dzīvokļus ziemai. *Komunisti*, 214, 1.
- B. a., 1946. Ved atpakaļ vācu okupantu nolaupītās mašīnas. *Ciņa*, 228, 4.
- B. a., 1948. Jaunās tehnikas izcilie radītāji. *Brīvā Venta*, 86, 1–2.
- B. a., 1951. Ko izved no Latvijas uz Turkmēniju. *Latvju Ziņas*, 5, 1, 5.
- B. a., 1952. No pasaules rekorda līdz brāķim. *Latvija*, 37, 4.
- B. a., 1952. Novye vidy stroimaterialov. *Socialisticheskiĭ put'*, 136, 4.
- B. a., 1952. Šiferis – lielajām komunisma celtnēm. *Ciņa*, 13, 1.
- Civjans, G., 1947. LPSR Augstākās Padomes deputātu kandidāti: Žanis Zuimačs. *Padomju Jaunatne*, 23, 2.
- Dagda, J., 1947. Paplašina būvmateriālu aizvietotāju ražošanu. *Ciņa*, 193, 2.
- Degļavs, F., 1948. Latvijas rūpniecības stāvoklis un turpmākās attīstības perspektīvas. *Karogs*, 1, 92.
- Efojs, J., 1946. Nodrošināt ķieģeļu ražošanas plāna izpildi. *Ciņa*, 119, 3.
- Kacena, V., 1946. Ciņa ar stiklu. *Karogs*, 11/12, 1026–1035.
- Kalns, R., 1948. Būvmateriāli no ražošanas atkritumiem. *Komunisti*, 57, 2.
- Kunnoss, G., 1949. Būvdrupas – būvmateriālu izejviela. *Ciņa*, 99.
- Latvijas PSR statistikas tabulas (1940). Rīga: Latvijas PSR Tautsaimniecības statistikas pārvalde, 223 lpp.
- Liepājs, V., 1951. Būvmateriāli lielajām komunisma celtnēm. *Ciņa*, 106, 4.
- Likums, Z., 1946. Pasaules rekords. *Pionieris*, 33, 3.
- Zujeva, R., b. g. Rūpniecības attīstība Jelgavas pilsētā 50.–60. gados. [Jelgava:] Jelgavas ZVA. Pieejams: https://www.arhivi.gov.lv/files/files/Digitalas%20publikacijas/Rupnieciba_Jelgava_1950_196_gados.pdf [Skatīts 01.09.2020.]

LITERATŪRA

- Aizsilnieks, A., 1968. *Latvijas saimniecības vēsture: 1914–1945*. Stokholma: Daugava.
- Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A., 2005. *Latvijas vēsture: 20. gadsimts*. Rīga: Jumava.
- Drīzulis, A. (red.), 1986. *Latvijas PSR vēsture*, 2. sēj. Rīga: Zinātne, 210–234.
- Eiduks, J., Grosvalds, I., 1962. Cementa rūpniecības iesākums un attīstība Latvijas PSR teritorijā līdz 1941. gadam. No: Panovko, J. (atb. red.). *Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR*, III sēj. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 149–194.
- Krastiņš, E., 2018. *Latvijas rūpniecība XIX–XXI gadsimtā: vēsturiski ekonomiska apcere*. Rīga: Jumava.
- Krūmiņš, G. (sast.), 2017. *Latvijas tautsaimniecības vēsture*. Rīga: Jumava.

Ritenberga, V., Dombrovska, V., 1968. *Ķīmija Latvijā agrāk un tagad*. Rīga: Zinātne.
Šneidere, I., 1989. *Socialistiskā industrializācija v Latvijā: hod, itogi, problemy*. Rīga: Zinātne.

ATTĒLU, TABULU SARAKSTS

1. attēls. Latvijas PSR būvmateriālu ražošanas uzņēmumu nosacītā pārvaldes shēma (20. gs. 50. g. pirmā puse). Autors: A. Petrovs

Figure 1. Conventional scheme of the institutional structure of the Latvian SSR building-material enterprises (the first half of the 1950s). Author: A. Petrovs

1. tabula. Galveno Latvijas PSR rūpniecības nozaru kopprodukcijas izaugsme 1946.–1950. g., salīdzinot ar 1940. g. Autori: A. Drizulis (ar A. Petrova papildinājumu)

Table 1. The growth of gross production of the Latvian SSR main industry sectors in 1946–1950 (compared with 1940). Author: A. Drizulis (with addendum by A. Petrovs)

2. attēls. Svarīgāko būvmateriālu ražošanas apjomi LR un LPSR naturālā izteiksmē (1939.–1940., 1945.–1953. g.): apdedzinātie ķieģeļi (visu veidu), milj. gab. Autors: A. Petrovs

Figure 2. Production of the main building materials by volume in the Republic of Latvia and the Latvian SSR (1939–1940, 1945–1953): fired bricks (full range), mn pcs. Author: A. Petrovs

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ Lēmums par valdošās partijas nosaukuma maiņu no *Vissavienības Komunistiskā (boļševiku) partija (VK(b)P)* uz *Padomju Savienības Komunistiskā partija (PSKP)* tika pieņemts partijas XIX kongresā (1952. g. oktobrī) un, pašsaprotami, bija saistošs arī republikas partijām.

² PSRS Tautas komisariāti tika pārdēvēti par ministrijām 1946. gada administratīvajā reformā.

³ Būvmateriālu rūpniecības produkcijas apjoms 1947. gadā deva vien 6 % no visas Latvijas PSR rūpniecības kopprodukcijas (Karogs 1948, 1), bet 1950. gadā no visa republikas rūpniecībā nodarbināto skaita būvmateriālu ražošanas uzņēmumu darbinieki veidoja tikai 3,8 % (Kraštinš 2018, 186).

⁴ Piemēram, 1946. g. 21. maija “Ciņas” numurā, spriežot par Kalnciema ķieģeļu rūpniecības grupas neapmierinošajiem darba rādītājiem, tika uzsvērts, ka “galvenais iemesls [tam] – trūkst elektromotoru un ekskavatoru, kuŗu Būvmateriālu rūpniecības ministrija iedevusi pagaidlietošanai Rīgas jūras būvju trestam, bet pēdējais nesteidzas atdot atpakaļ” un “ari iztrūkstošie motori ķieģeļrūpniecības trestam ar Būvmateriālu rūpniecības ministrijas rīkojumu atņemti un aizsūtīti uz Sauriešu ģipša karjeru un siporeksa rūpniecību”.

Cita zīmīgā liecība tam ir J. Kalnbērziņa 1946. gada 6. februāra slepenā vēstule G. Maļenkovam, kurā viņš prasa piešķirt daļu no Vācijas atvestām rūpnieciskajām iekārtām Latvijas PSR būvmateriālu rūpniecības vajadzībām: “[..] Okupācijas un vācu karaspēka atkāpšanās no Latvijas teritorijas gaitā būvmateriālu rūpniecības uzņēmumi tika gandrīz pilnīgi sagrauti, bet lielākā daļa to aprikojuma izvesta uz Vāciju. Ar lielām grūtībām, pateicoties vietējiem resursiem, Latvijas PSR izdevās

daļēji atjaunot būvmateriālu rūpniecību, kura nestrādā ar pilnu jaudu. [...] Ar pašu spēkiem Latvijas PSR nav spējīga atjaunot sagrauto rūpniecību atbilstošā aprikojuma dēļ. [...] Turklāt Liepājas /Līvavas/ un Ventspils /Vindavas/ ostās atrodas un turpina ienākt PSRS Būvmateriālu rūpniecības TK adresētas iekārtas un materiāli no Vācijas, kuras iegūstot [Latvijas Būvmateriālu rūpniecības TK] varētu nodot ekspluatācijā tādas lielās būvmateriālu rūpnīcas kā Brocēnu cementa un šifera rūpnīca, [...] Kalnciema ķieģeļu kombināts [...] u. c. [...] Lūdzu Jūsu rīkojumu PSRS Būvmateriālu rūpniecības TK par Liepājas un Ventspils ostās esošo aprikojumu nodošanu Latvijas PSR Būvmateriālu rūpniecības TK [...]” (LNA-LVA, PA-101-9-82, 5)

⁵ 100 % ražošanas jaudas zaudējums nozīmē, ka bez kapitālremonta uzņēmums nevar atjaunot ražošanu. Par iemeslu tam bija ražošanas iekārtu un/vai dzinēju daļēja vai pilnīga izvešana, sabojāšana vai iznīcināšana, kā arī ražošanas korpusiem nodarītie būtiskie bojājumi, kas nebija savienojami ar ražošanas turpināšanu. No Cēsu ķieģeļu rūpnīcas, kuras ražošanas jaudas zaudējums tika vērtēts 80 % apmērā, tika izvesta daļa no iekārtām un dzinējiem, bet tās ēkas nebija cietušas. No 50 % apmērā cietušajiem kaļķu ceļiem bija izvests inventārs un instrumenti, bet Apes cepla 20 % zaudējumi ir saistīti vienīgi ar daļējiem cepla ēkas bojājumiem.

INDUSTRIAL RECOVERY AND DEVELOPMENT OF SOVIET LATVIA IN THE 1940s–1950s: THE EXAMPLE OF BUILDING MATERIALS PRODUCTION SECTOR

ALEKSANDRS PETROVS

Mg. hist., senior archivist at the Department of Document Preservation, Latvian National Archives, Latvian State Archive
E-mail: aleksandrs.petrovs@arhivi.gov.lv

ABSTRACT

The purpose of this paper is to introduce the main trends and problems of industrial development in the Latvian SSR after World War II, which is illustrated by the example of the building materials industry as one of the bottlenecks in state industry.

The present paper was preceded by research on the structure of the national economy of the Latvian SSR and the process of its recovery during the period from the end of World War II to 1953, conducting in-depth research of one of its sectors – the industry of building materials, paying special attention to the manufacturing process and products, as well as to the key performance indicators.

The result of the study shows that, although strategic importance was given to the production of building materials, as it had to be developed rapidly, its condition was discrepant from the claimed priority during the study period.

Keywords: Latvian SSR, national economy, economics, industry, production, building materials.

SUMMARY

The events of 1940–1941 and World War II radically changed the form and matter of the Latvian economy. After the war, it virtually had to be rebuilt from the ground up by combining the remnants of the pre-war economy with completely new principles of economic activity based on Marxist political economy theory.

Nevertheless, the study of this process is not entirely extraneous to the current historiography. In looking at the renewal and development features of industry in the Latvian SSR, researchers have been focusing mainly on either the most rapidly growing sectors of the Soviet system, such as metalworking, machine and apparatus construction, or the status of the previously leading industries of the former Republic of Latvia (wood and

food industries). Behind them, an industry that is extremely important in the context of the post-war recovery – the production of building materials – has remained almost unnoticed, although its products served as the material base for all industrial, rural, communal and military sectors of the economy.

The documents stored in the National Archives of Latvia, as well as the periodicals of that time show that, despite the importance of the building material sector, its renewal and development has been atypically difficult and slow, even when compared to light industry and agriculture. The sources show both the obstacles that hindered the development of building materials production and the considerable success of the sector in the first post-war years – from the invention of innovative building materials to world records in glass production.